

BÍRÓ FERENC

**A ROMÁNIAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK
ATLASZA**

Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: MURÁDIN LÁSZLÓ.
Szerkesztette és a kiadást előkészítő munkacsoportot irányította: JUHÁSZ
DEZSŐ.

Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995. 543 l.

A XX. századi magyar dialektológia egyik legnagyobb szabású vállalkozásának, A Magyar Nyelvjárások Atlaszának már a tervezésekor, az előkészítő munkálatai idején, (az egész magyar nyelvterület méretéhez viszonyítva) a kutatópontok hálózatának, számának és helyeinek a kijelölésekor nyilvánvaló volt kutatóink körében, hogy Magyarország határain túl, a szomszédos országokban (jórészt a politikai helyzet következtében) nem tudják a hazai mértékhez hasonlóan érvényesíteni alapszempontjaikat. Ez leginkább az első szempontra, a kutatópont-hálózat egyenletes megoszlásának az elvére vonatkozik, hiszen ott mind a magyar anyanyelvűek létszáma, mind a magyar nyelvű közösségek (települések) aránya alapján lényegesen több kutatópontra és ezáltal sűrűbb hálózatú gyűjtésre lett volna szükség. A MNyA. összes (396) kutatópontja közül 328 államhatárainkon belüli, 68 pedig azon túli. Különösen szembeűnő, hogy ebből csak 22 volt romániai.

E kényszerű torzulásnak tudatában voltak a Romániában élő magyar nyelvtudósaink is, elsősorban SZABÓ T. ATTILA szorgalmazására 1955-ben tervbe vették, és a MNyA. gyűjtésével párhuzamosan az ő vezetésével 1956-ban meg is kezdték mintegy a nagy nyelvatlászunk folytatását, kiegészítését az egész romániai magyar nyelvterületről.

Mint az évszámokból kitűnik, a tervekészítéstől az első kötet megjelenéséig kereken negyven esztendő telt el. Az utóbbi két évtized kiadást meggátló akadályai azonban most is csak „külső” segítséggel hárultak el, hiszen a kiadás anyagi fedezetét az anyaország biztosítja, a tudományos előkészítést, szerkesztést pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Így elmondhatjuk, hogy nyelvtudósaink összefogásának és a nemes cél érdekében egymás segítségének ritka szép példája ez a kiadvány: az anyaggyűjtés és a kézirat elkészítése a romániai magyar nyelvjárásokat legjobban ismerő erdélyi kutató(k) érdeme, a kézirat atlasszá formálása, a kiadás előkészítése pedig a

budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének fiatal kutatóiból álló munkacsoportjának köszönhető.

A Bevezetőben (5–8) MURÁDIN LÁSZLÓ visszatekint az erdélyi általános magyar nyelvatlasz megteremtéséért folytatott küzdelmei(k)re, céljai(k)ra, az előzményként és a kérdőfüzetek összeállításához alapként szolgáló ottani regionális nyelvföldrajzi gyűjtésekre. Feltárja e tudományos munkálkodás fájdalmas személyi vonatkozásait, azt, hogy az indulásnál kiválasztott gyűjtők (GAZDA FERENC és NAGY JENŐ) politikai okokból még a munka első éveiben megválni kényszerültek feladatuktól, az elméleti vezető-irányító SZABÓ T. ATTILA pedig a terepmunka befejezése után nem folytathatta tevékenységét. Mindezek következtében az összes teendő (a gyűjtéstől az egyes kérdésekre adott válaszok összerendezéséig) egyetlen személyre, MURÁDIN LÁSZLÓRA maradt.

S hogy milyen hatalmas volt a feladat, azt a számok világosan mutatják. A kutatópontok száma 136, a feltett kérdéseké 3379, az azok alapján megírt cédulák, illetve kapott adatok száma több százezer, az ezekből összeállított nyelvföldrajzi adattár (szótár) mintegy kétezer lap terjedelmű.

Az atlasz kutatópontjainak a nyelvjárástípusok, tájegységek szerinti tagoltsága a következő: moldvai csángó 4, székely 51, mezőszegi 42, kalotaszegi 6, szilágysági 8, szamosháti és érmelléki 6, Kővár vidéki 3, bihari 8, bánági 6, máramarosi 2. Az ezeknek megfelelő helységek magyar (és román) neve és sorszámozása megtalálható a térképi felosztás rendjében (27), betűrendben (28) és a romániai magyar nyelvterület térképén (30–31), így igen könnyű mindegyik térképlap mindegyik számjegyről kideríteni a hely nevét. E településeket összevetve a MNyA. 22 erdélyi kutatópontjával, azt tapasztaljuk, hogy csak 8 fordul elő mindkettőben.

A MNyA. 1396 kérdésével szemben a RMNyA. 3379 kérdése gazdagabban tartalmazza a hang- és alaktani nyelvjárási jelenségeket is, de elsősorban a lexéma értékű nyelvi elemek száma nőtt meg, mivel az arányuk a kézirat-szerző szerint 1: 4 az utóbbiak javára, így ez az atlasz egyértelműen a szókészlet túlsúlyát mutatja, következésképpen mintegy 80%-ban szóföldrajzi jellegű. „A szóanyag összeválogatásakor a magyar és a román nyelvatlasz tárgykörei szerint 11 kérdéscsoportot állítottak össze úgy, hogy a nyelvtani kérdésanyag nagy része is a népi élet különböző fogalomkörébe iktatva természetszerű összefüggésben jelentkezzen” (5). Már a tervezéskor fontos szempont volt, hogy e gyűjtemény teljes egészében felölelje a MNyA. egész kérdésanyagát, ezáltal biztosítsa az összevethetőséget.

Az első kötet kérdései a falusi életvitel fő területei közül a hagyományos paraszti gazdálkodás témakörére vonatkoznak, annak nyelvi kifejezőeszközzeit hívják elő: a termőföldnek, a határnak és használatának, művelésének,

az ott végzett cselekvéseknek az általános megnevezéseit; a legelterjedtebb gabonaféléknek, takarmánynövényeknek, kerti veteményeknek, e növények és termésük részeinek, a betakarításuk folyamatának; a földművelés főbb munka- és szállítóeszközeinek, szerszámainak és ezek részeinek a közszavait, nagy-nagy többségben közneveit. Az említett fogalomkörök némelyikéből különösen sok címszót vesz fel: a *kukoricához* (annak részeihez, munkáihoz) 21, az *ekéhez* 18, a *szekérhez* 50 fogalom megnevezésével kapcsolódik szorosán. A fonetikai és a morfológiai jelenségek közül e kötet elsősorban a következőkre szolgáltat adatokat: 1. Az *e*-zés; az *e*, *e*, *ö* előfordulása bizonyos szóalakok azonos fonetikai helyzetében. 2. A köznyelvi *ó*, *ő*, *é* diftongusos vagy monoftongusos realizációja. 3. Az *a*-zás. 4. Az *í*-zés. 5. Az *á* utáni *o*-zás. 6. A mássalhangzók, különösen az *l* kiesése és a hozzákapcsolódó jelenségek. 7. A *j*-zés. 8. Tőtani jelenségek. 9. Ige- és névszóragozás. Számításaim szerint a 300 kérdés közül 31 alaktani, 48 hangtani jelenségre, 221 pedig szókészlettanira vonatkozik, az utóbbi két csoportot 218 köznévi, 43 ige, 5 melléknévi, egy főnévi igenévi és két állatterelő szó alkotja. A 300-ból 161 nem szerepelt a MNyA.-ban.

A Bevezetőből kiderül, hogy a gyűjtő lejegyzéseihez az egyezményes magyar hangjelölést alkalmazta, azonban a tapasztalt sokféle hangszínárnyalatot mellékjeleivel igyekezett minél pontosabban, finomabban visszaadni. A hangtani jelöléseinek rendszerszerű és rajzos ábrázolása (19–21) megkönnyíti a térképek adatainak az olvasását.

Mintegy az előzetes tudnivalók másik részeként A kiadásról fejezetcímmel JUHÁSZ DEZSŐ foglalja össze a kivitelezés módszereit, az alkalmazott számítógépes eljárás lényegét és az atlasz használatának ismereteit. A számítógépes adatrögzítéshez és -tároláshoz, a feldolgozáshoz alapul a MURÁDIN LÁSZLÓ készítette kéziratos adattár szolgált (a maga szócikkeinek a tagolásával). A szerkesztőség tervei szerint a RMNyA. 11 kötetben fog megjelenni, kötetenként hozzávetőleg 300 kérdés válaszalmazásával; utolsó mozzanatként pedig a kéziratos adattár címszavait betűrendbe állítva, utalószókkal kiegészítve, egyetlen kötetben tényleges szótárrá szerkesztve szeretnék közzétenni a teljes anyagot. Bár az atlasz első kötete 300 szócikk anyagát tartalmazza, ezekből azonban csak 250 került térképlapokra, a többi 50-et a kiadvány végén szótárszerű formában sorakoztatták fel (537–43). E megoldás magyarázata a későbbiekre is érvényes: „Azokat a szócikkeket tehát, amelyek anyaga kismértékű nyelvföldrajzi differenciáltságot mutat, takarékosági okokból nem vittük térképre, hanem egy külön egységben közöljük” (13). A térképlapok és a szócikkek sorba állítása és így a számozása is a kérdéseknek a (kéziratos) fogalomkörök szerinti rendjét követi.

Az egyes térképlapok két szemközti, tehát páros és páratlan oldalt foglalnak el. Tükörméretük oldalanként 28x30 cm, a kettő együtt 56x60 cm, s ez a

legsűrűbb kutatópont-hálózatú zónákban is bőségesen elegendő. A térkép formája lehetővé teszi, hogy a bal oldalon a bal, a jobb oldalon a jobb felső sarokban hely maradjon a fejlécnek. Itt egymással szemben az atlaszlap adott kérdésének a sorszáma található, a bal oldalon a (félkövér) címszó román és francia nyelvű jelentésadással (a nemzetközi és a román felhasználtság biztosítására), valamint szögletes zárójelben a jelenségre vonatkozó kérdés (előtte az eredeti, kérdőívbeli sorszám), néhol ezt a mondatot rajz (r) helyettesíti vagy kíséri. Esetenként ezek a rajzok láthatók a szemközti oldal fejlécében. Néhány térképlapon csak az *r* betű jelzi a címszóra való kérdéses módját, sem kérdő mondat, sem a sematikus rajz nincs ott; teljesebb, egységesebb, egyértelműbb lett volna a bemutatás ezek valamelyikével, lényeges többletmunkát sem jelentett volna. A fejrész némileg más sorrendben a rajzok kivételével megtalálható a térképre nem került szócikkek adattárában is (537–43). Az eredeti kézirat az egyes kutatópontokon felbukkanó azonos vagy igen közeli realizációkat, morfémaaváltozatokat bekezdésekben összevontan s ezáltal az eltérőeket egymástól ily módon elkülönítve tartalmazza, a kiadvány viszont mind a térképen, mind az adattárban (és majdan a szótárban is) az azonosításra-elkülönítésre grafikus jeleket, szimbólumokat alkalmaz. „A szimbólumok alkalmazásának tehát többféle célja van: az adattárban tagolnak, szakaszokat választanak el, illetve jelölnek meg, a térképeken pedig elsősorban a térbeli szóródást teszik vizuálisan követhetővé” (14). A térképlapon a kutatópont sorszáma és a lexémaazonosító jel után következik a dőlt betűs adat (esetenként több is). Egészében az egyes térképlapokról elmondhatjuk, hogy egységesek, esztétikusak, könnyen áttekinthetők, a mai számítógépes technika alkalmazásának az előnyeit mutatják, s mindezekkel kitűnően biztosítják a majdani sikeres felhasználhatóságát.

A RMNyA. egészéről és az első kötetről tett általános áttekintés után az egyes térképlapok adatainak a számbavétele következhetne, konkrét példakkal is rá kellene mutatni a sokszínűségére, gazdagságára, tanulságaira stb. Természetesen sem az említett fonetikai, morfológiai jelenségek bemutatása, sem az egyes fogalmak földrajzilag elkülönült lexémáinak, lexéma-realizációinak az elemzése, értékelése nem férhet bele egy ismertetés kereteibe, csupán utalásszerűen ragadhatunk ki néhány térképlapot, és jelezhetjük ezekkel kapcsolatos apróbb észrevételeinket.

A fonetikai jelenségek végtelen változatosságából szembetűnő az egyes lexémák, morféma magánhangzó-változatainak tarkasága és a különböző kombinációk kihasználtságának magas foka. A köznyelvi alakjában is előforduló 19. *barázda* két magánhangzó-fonémája mellé csupán egy társul, az *o*, az erdélyi magyar nyelvterületen, s e három fonémának mégis mennyi kombinációjával épül fel a különböző helységekből a szó (a kisebb fonetikai különbségekre most nem is figyelve): *barazda*, *barazdo*, *barozda*, *borazda*,

borázda, borozda, borozdo, brazda. Még tarkább kép tűnik elénk a 278. *karalábé* szavunk hangalakváltozatait figyelve (szintén csak a fonémányi eltérések alapján): *kalarábe, kalarábei, karaláb, karalábe, karalábei, karalábéi, karalábi, kararábe, kararábé, kararábie, korelábe, kórelábé* stb.

A morfológiai jelenségek közül csupán egyet emeljük ki, a *föld-* névszótó és az *-ért* határozórag alkotta szóalakot! Az adott térképlap (11.) mind a töben, mind a toldalékban a hangtani variációk burjánzását mutatja: *fődé, föder, fődér, fődét, fődét, fődétt, fődí, fődír, földé, földer, földér, földier, földírt, földéitt, földér, földí, földír, földírt, földé, földétt, földier* stb.

Több szóföldrajzi térképlapon megfigyelhetjük, milyen határozottan elkülönülnek bizonyos fogalmak lexémái a nyelvjárástípusok vagy nyilván egykori településtörténeti tényezőktől befolyásolt földrajzi régiók szerint. A 267. *sárgarépa* például Erdély nyugati sávjában (8 kutatóponton) a szomszédos magyarországi nyelvjárásokhoz hasonlóan köznyelvi alakjában használatos, e területen (4 helységben) előfordul a *répa* forma is, északon és az előzőektől keletre viszont minden vizsgált településen a *murok* (valamely hangváltozatában) az általános. Még szemléletesebben rajzolódna ki a *kukorica* szóföldrajzi előfordulásai: a *puj* csak a csángók körében jelentkezik, a *tengeri* csupán a nyugati szélen, a *kukorica* elsősorban délnyugaton (elszórta még néhány helyen), a *málé* a mezőségi nyelvjárás északi tömbjében és Erdély északnyugati régiójában általános, a legelterjedtebb ellenben a *török-búza*, az egész Székelyföldön és Kalotaszegen.

Igen sok lapon a fogalom megnevezésére szolgáló lexémák nagy száma és változatossága hívja fel magára a figyelmet, mint például a 62. *kukorica borítólevele* oldalain: *apró csusza, aprópanusa, csíva, csuha, csuhéj, csusza, csutkaszőre, haj, háncs, hántalék, hánték, héj, lapi, lapu, panusa, pili, suska, susujka, tengerihaj, tok, törökbúzalapi, törökbúzalapu, törökbúzatollu* stb. (szintén nem említve egyéb hangtani változataikat). Hasonlóan tarka az 54. (*kukorica*)*tuskó* térképlapja, amelyen a különböző egyszerű, összetett, alapalakú, képzett és személyragos szavak halmaza látható; vagy a 275. *sütőtök* térképe, amelyen a tucatnyi *-tök* utótagú összetétel mellett a jövevény *ludáj* és a *döblec* alternánsait találjuk. A szóalkotás módjainak és eszközeinek a megválasztása (az alapszavak, képzők és igekötők felhasználása, ezek kombinálása) mögött húzódó nyelvi és nyelven kívüli tényezőknél gondolkodhatunk el a 145. *kioldódik* térképlapja áttekintésekor: *eloldik, eloldzik, eloldódik, eloldódzik; kioldik, kioldzik, kioldódik, kioldodzik, kioldózik, kioldzódik; megoldik; kibogozódik, kibomlik, kicsinálódik, kicsúszik, kigöböződik, kikötődik, kikötözik, kikötöződik, kikötül, kisuhad, kiszabadul; elcsúszik, elsuhad* stb. (a hangtani változatokról itt sem szólva).

Végül még egy különösen érdekes típusú lapról! A népi hangutánzás kifejezőbbnél kifejezőbb szavainak sorát tárja elénk a 139. *nyikorog* (a kenet-

len kerék) térképlapja: *csifarag, csikorog, csitorog, fűtyül, kerceg, nyáffog, nyercereg, nyicorog, nyiforog, nyikorog, nyiszog, nyiszorog, nyitorog, nyivog, sír, visít* stb.

Egy tervezett kiadványsorozat első tagjának a bemutatásakor összegzőképpen elmondhatjuk, meggyőződünk róla, hogy az előzőekben jelzett témakörben az emberi életvitel szempontjából leglényegesebb, másrészt aprólékos, de fontos fogalmak magas számban kerültek a kötetbe, s ezekkel sikerült a magyar szókincs régi és újabb keletkezésű szavainak, bizonyos regionális jövevényelemeinek gazdag tárházát, hangtani színességét és változatoságát, valamint nyelvjárási különbségeket mutató morfológiai jelenségeinek bizonyítékait összegyűjteni, megmenteni, feldolgozni, a jelen és a jövő nyelvjáráskutatói számára hozzáférhetővé tenni. Méltó és szükséges kiegészítése ez a MNyA.-nak, óriási értéke, megbízható forrása (lesz) a magyar dialektológiának, benne a nyelvföldrajzi kutatásoknak. Reméljük, hogy a RMNyA. első kötetét folyamatosan követi majd a többi, s belátható időn belül teljessé válik ez a hatalmas vállalkozás.